

JADWIGA PUZYNNINA

Ideologia w języku polskim

1. Pierwszym językiem, w którym pojawił się współcześnie bardzo rozpowszechniony internacjonalizm *ideologia* (fr. *idéologie*, ang. *ideology*, niem. *Ideologie*), był francuski. Słowo to weszło w użycie w końcu XVIII wieku w kręgu uczonych należących do nowo powstałego w Paryżu Instytutu Narodowego (*Institut National*), skupionego wokół oświeceniowej myśli o świecie i o organizacji życia społecznego. Francuska *idéologie* zrodziła się jako nazwa nauki o ideach, ich powstawaniu i racjonalnych metodach ich kształtowania. Termin ten zawdzięcza swoje rozpowszechnienie pracy Antoine'a Louisa Destutta de Tracy pt. *Éléments d'idéologie* opublikowanej w 1801 roku. Autor ten, za przykładem ówczesnych empiryków i sensualistów, wiązał powstawanie idei z doświadczeniem zmysłowym człowieka.

Obok znaczenia *ideologii* jako nauki, które odnotowuje *Słownik wileński* (1861) jako jedyne, a *Encyklopedyja powszechna* (1863) i *Słownik warszawski* (1902) na pierwszym miejscu¹, jeszcze na początku XIX wieku pojawia się negatywnie nacechowane znaczenie *ideologii* jako teorii niemającej związku z rzeczywistością, wręcz jako rojenia i marzycielstwa². Słowo to zawdzięcza ten pierwszy negatywnie nacechowany obraz Napoleonowi, którego zirykowały dążenia uczonych-ideologów do pouczania władców (m.in. jego samego), jak należy rządzić, jak tworzyć i stosować prawo. Napoleon w sposób dosadny określił tych intelektualistów jako „tuzin czy mendel metafizyków, których należałoby utopić. Są jak robactwo, co obłazi ubranie”. Zapewne te ujęcia miały wpływ na nieprzychylny osąd *ideologii* jako filozofii, która przypisuje myślom ludzkim, a nie warunkom materialnym, istotne oddziaływanie na rozwój życia społecznego – osąd wyrażony przez Marksa i Engelsa m.in.

¹ W *Słowniku wileńskim* definicja *ideologii* brzmi następująco: „nauka o idejach, v. wyobrażeniach; o rozwinięciu wyobrażeń, idei”, *Słownik warszawski* określa zaś ideologię jako naukę „o ideach, o pojęciach, jako podstawach poznawania wszelkiego”. Opis znaczeń *ideologii* w tomie 12 *Encyklopedii powszechnej* (1863) jest następujący: „Ideologija, dosłownie: nauka o ideach; tak Francuzi zwykli nazywać naukę, która zastępuje u nich metafizykę i która właściwie jest rodzajem eklektycyzmu [...]. Oprócz tego wyrazem tym oznaczamy każde badanie i przemyśliwanie, wprawdzie systematyczne, lecz bezskuteczne, zwłaszcza nad rzeczami politycznymi i społecznymi”.

² Jeszcze w *Słowniku warszawskim* czytamy: „2. rojenie, pozbawione realnych a praktycznych podstaw, marzycielstwo”. Podany jest też cytat (bez lokalizacji): „Gdy trzeba radzić i działać, on ś. oddaje ideologii”.

w ich dziele *Ideologia niemiecka*. Późniejsi teoretycy zmodyfikowali podejście marksizmu do ideologii: György Lukács (w pracy *Historia i świadomość klasowa*) uznał, że jest jedna klasa społeczna zdolna do właściwego ujmowania prawdy historycznej – jest nią proletariat; natomiast Lenin stwierdził, że sam proletariat nie jest w stanie odczytać prawdy historycznej i jej wyzwania, że do tego potrzebna jest pomoc intelektualistów marksistowskich. W ten sposób powstała w myśli marksistowskiej idea przewodniej roli partii robotniczej, a negatywnemu ujęciu ideologii jako „fałszywej świadomości”, deformującej obraz rzeczywistości, zostało przeciwstawione pojęcie jedynie słusznej „ideologii naukowej” (inaczej: „światopoglądu naukowego”), opartej na określonej interpretacji świadomości proletariatu.

Warto pamiętać, że już w wieku XIX od wszelkiej ideologii odżegnywali się zdecydowanie pozytywści z Augustem Comte’em na czele, a na przełomie wieku XIX i XX badania faktów społecznych bez żadnych założeń ideologicznych domagał się Emil Durkheim.

Koncepcjom marksistowsko-leninowskim przeciwstawiali się m.in. Karl Mannheim w pracy *Ideologia i utopia* z 1929 r., a później Raymond Aron w książce z 1955 r., która ukazała się rok później w wydaniu polskim paryskiej „Kultury” pt. *Koniec wieku ideologii*. Mannheim dowodził, że wszelkie ideologie, łącznie z ideologią proletariatu, są uzależnione pośrednio od warunków życia poszczególnych grup ludzkich. Ufał natomiast spojrzeniu światłych intelektualistów, umiejących wznieść się ponad tego rodzaju uwarunkowania i stworzyć w miejsce ideologii bezstronną, krytyczną wiedzę o problemach społecznych.

Z tezami marksistowskimi, ale też i myślą Mannheima, polemizował Aron, który głosił również zmierzch ideologii, natomiast przyszłość myśli i działań społecznych wiązał z pragmatyzmem i technokracją.

Późniejsze lata – za sprawą prac Michela Foucaulta, Thomasa Kuhna, Jacques’a Derridy (i innych postmodernistów) – jeszcze silniej podkopały wiarę w bezstronność i obiektywność poszukiwania wszelkiej prawdy, a tym samym jednej, obiektywnej prawdy w nauce o społeczeństwie. Paradoksalnie, wiąże się z tym rehabilitacja ideologii opartych na grupowych tradycjach i praktykach, ale z utrzymanym sprzeciwem wobec ideologii związanych z kłamstwem i manipulacją oraz uznawanych za „jedynie słuszne”. Natomiast myśl liberalna za sprawę istotną uznaje dyskurs toczony na temat ideologii przez wolnych obywateli. Paweł Śpiewak w pracy *Ideologie i obywatele* (1991: 6) pisał:

[...] poszczególne ideologie, style myślenia, dyspozycje do myślenia i działania żyją, są wiarygodne, atrakcyjne, niepokojące, ciekawe wtedy, gdy stają, rzecz można, w centrum świata wspólnego, gdy są dyskutowane, gdy odnoszą się do zagadnień wspólnych i ważnych, gdy zostają sprawdzone przez *sensus communis* różnych grup. Okazują się więc ożywcze i twórcze, gdy są poddane próbie obywatelskiej. Umierają, sztywnieją, dogmatyzują się, gdy niknie wspólna debata, gdy przedstawiciele każdej z ideologii przekonani o swej wszechwiedzy pragną tylko władzy dla siebie.

Wtedy to przeciwieństwo: ideologiczne – obywatelskie, nabiera dramatycznego i fatalnego znaczenia.

2.1. Opis funkcjonowania słowa *ideologia* we współczesnej polszczyźnie chciałabym zacząć od przyjrzenia się jego definicjom w słownikach języka polskiego³. Zakładam, że słowniki te starają się opisać znaczenie potoczne tego słowa – potoczne w takim sensie, jaki nadaje mu angielska filozofia języka potocznego, tj. jako słowa należącego do języka ogólnego, słowa nienacechowanego ani jako naukowe, ani polityczne czy też slangowe⁴.

Wszystkie słowniki w zawartości treściowej wyrazu *ideologia* zwracają uwagę przede wszystkim – lub wyłącznie – na ‘poglądy’, ewentualnie ‘idee’ i ‘pojęcia’, przy czym występują różnice w ich uszczegóławianiu: Doroszewski pisze o poglądach politycznych, ekonomicznych i artystycznych, Szymczak o „politycznych, socjologicznych, prawnych, etycznych, religijnych lub filozoficznych” – ten podział powtarzają Zgółkowa i Dubisz. Dunaj wyróżnia z kolei poglądy polityczne, etyczne i filozoficzne, podobnie Markowski i Pawelec. Tylko w słowniku Doroszewskiego pojawiają się obok ‘poglądów’ i ich ‘założeń’ – ‘hasła’, a w słowniku Zgółkowej ‘zasady postępowania i wartości’.

Doroszewski, a w ślad za nim Zgółkowa i Bańko – piszą o ideologii jako ‘całokształcie poglądów’ (ewentualnie też ‘założeń, haseł, wartości i zasad’), natomiast pozostali w ślad za słownikiem Szymczaka mówią o ‘systemie’ lub też, jak Dunaj, o ‘zespolu ściśle określonych założeń i poglądów’. Doroszewski, a wraz z nim Szymczak, Zgółkowa i Dubisz wyodrębniają (po średniku) odmianę znaczeniową: ‘pogląd na świat’.

Słowniki Doroszewskiego, Dunaja i Bańki przypisują owe poglądy (założenia, hasła itd.) jakimś grupom ludzkim⁵, jednakże, poczynając od słownika Szymczaka, szerzy się też wiązanie ideologii z jednostkami⁶, dla których miałyby one

³ Biorę pod uwagę słowniki języka ogólnego pod redakcją W. Doroszewskiego (1961), M. Szymczaka (1995), B. Dunaja (1996), H. Zgółkowej (1998), M. Bańki (2000), S. Dubisza (2003) oraz *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych* A. Markowskiego i R. Pawelca (2001). W dalszym tekście dla ułatwienia odbioru nie operuję skrótami, natomiast piszę w uproszczeniu o słownikach Doroszewskiego, Szymczaka itd., pomijając fakt, że nie są oni autorami, a tylko redaktorami naczelnymi tych słowników.

⁴ Ani opisy słownikowe, ani też dane *Korpusu PWN* nie potwierdzają ujęcia prof. Ryszarda Legutki, który w *Nowej encyklopedii powszechnej* (t. 3, 1995) podaje następującą, zbyt szeroką definicję, określoną przez niego jako definicja *ideologii* w znaczeniu (według niego) potocznym: „Ogólny system pojęć i postaw, który charakteryzuje społeczeństwo w danej epoce; do tak rozumianej ideologii należałoby wszystko, co nie jest częścią materialnej strony życia, a więc wszelkie formy myśli: filozofia, religia, nauka, koncepcje moralne i prawne” [podkr. J.P.]. Problemem jest w ogóle wytyczenie wyraźnej granicy między potocznym i specjalistycznym rozumieniem *ideologii*. W jej opisach naukowcy nie wprowadzają na ogół żadnej wysublimowanej terminologii, a ich definicje różnią się od uogólniających, które można by określić jako potoczne, przede wszystkim wybieraniem i pogłębianiem takich aspektów ideologii, które odpowiadają problematyce i metodologii ich prac.

⁵ Słownik Doroszewskiego uszczegóławia: są to poglądy „grupy społecznej, politycznej, artystycznej”.

⁶ W słowniku Markowskiego i Pawelca czytamy: „system przyjmowanych przez kogoś założeń i poglądów” [podkr. J.P.].

być „właściwe” (tak w słownikach Zgółkowej i Dubisza) lub przez które „są przyjmowane” (tak w słowniku Markowskiego i Pawelca). Natomiast w słowniku Dunaja mówi się, że ideologie są bezdyskusyjnie przyjmowane i wcielane w życie przez grupy ludzkie. Markowski i Pawelec piszą ostrożniej, że jest to „zwłaszcza system [poglądów i założeń] przyjmowany bez dyskusji i wcielany w życie przez pewną organizację”.

Słowniki Zgółkowej i Dubisza zwracają uwagę na zależność ideologii od miejsca, czasu i stosunków społecznych.

W żadnym z omawianych słowników, poza *Innym słownikiem języka polskiego* Bańki, nie zamieszcza się wyraźnej informacji o tym, że „jest to słowo używane z dezaprobatą”. Negatywne nacechowanie użycie tego słowa w słownikach Doroszewskiego, Dunaja i Zgółkowej daje się wyczytać z niektórych przykładów użycia.

2.2. Ogólne wrażenie, jakie pozostawia lektura definicji hasła *ideologia* w naszych słownikach, to poczucie zbyt daleko idących uproszczeń i ujednoznaczeń, wyrażających się w pomijaniu pewnych zakresów i cech znaczeniowych słowa *ideologia*. Z drugiej strony – słownikarze wprowadzają często do definicji elementy nienależące do cech koniecznych tego wyrazu, bez wyraźnego zaznaczenia, że są to cechy co najwyżej typowe, ale nie obligatoryjne.

O tym, że *ideologia* to słowo o znaczeniu bardzo różnie definiowanym, świadczą nie tylko definicje słownikowe, ale też opisy encyklopedyczne⁷, a przede wszystkim poświęcone temu pojęciu większe opracowania naukowe⁸.

Pierwszy problem to ograniczenie w słownikach znaczenia *ideologii* – czy to do całokształtu, czy też systemu poglądów jakiegoś kierunku, ugrupowania politycznego,

⁷ I tak np. o ile w *Nowej encyklopedii powszechnej* – *ideologia* to „ogólny system pojęć i postaw, który charakteryzuje społeczeństwo w danej epoce” (całość tej definicji zawiera przypis 4), to w encyklopedii *Britannica* – *ideologia* określona jest jako „systematyczny zespół przekonań dotyczących struktury i działania społeczeństwa, zawierający program praktycznych posunięć oparty na ogólnej teorii natury ludzkiej oraz wymagający nakreślenia przyszłej walki społecznej”. Ujęcie to nazwane jest przez autorów artykułu hasłowego „szerokim”, jest ono jednak o wiele bardziej szczegółowe od definicji w *Nowej encyklopedii powszechnej*, a przy tym kontrowersyjne – dotyczy to zwłaszcza nakreślenia przyszłej walki społecznej jako elementu każdej ideologii. W dalszym fragmencie tego artykułu hasłowego czytamy: „nie wszystkie ideologie są orędownikami przemocy, lecz ich cechą charakterystyczną jest zarówno wychwalanie przemocy [!], jak i traktowanie działania w terminach analogii militarnych [!]”. Najwyraźniej to, co stanowi cechę niektórych ideologii, zostało tu przypisane wszystkim.

⁸ Istotna jest w zakresie interesującej nas problematyki praca J.J. Wiatra pt. *Czy zmierzchn ideologii?* (1966). W rozdziale zatytułowanym *Pojęcie ideologii* autor pisze: „Mało jest terminów w naukach społecznych tak wieloznacznych i zarazem tak obciążonych rozmaitymi merytorycznymi i emocjonalnymi skojarzeniami, jak termin *ideologia*” – po czym przedstawia dwie poważne typologie istniejących w naukach społecznych definicji: grupy uczonych norweskich pod kierownictwem A. Naessa (z 1956 r.) i swoją. Pierwsza z nich wyróżnia definicje neutralne oraz zawierające oceny negatywne (obie te grupy podzielone są na liczne podtypy). Druga typologia wprowadza podział na definicje genetyczne, strukturalne i funkcjonalne – także z wyróżnieniem podtypów. Duża różnorodność tych definicji wiąże się z różnorodnością założeń i metod badawczych w pracach naukowych, w których one występują (por. przypis 4).

ekonomicznego i in. A przecież, jeśli czytamy w *Korpusie PWN* o „ideologii banalności i codzienności” czy „ideologii egalitaryzmu” lub „ról płciowych”, to nie mamy już do czynienia z całokształtem poglądów i haseł jakiegoś kierunku politycznego, etycznego bądź socjologicznego, ale z pewnym fragmentem poglądów jakiegoś kierunku lub też dowolnie ukształtowanych grup ludzkich. Niewątpliwie przesadne jest także określanie wszelkich ideologii jako systemów poglądów, bo bynajmniej nie zawsze mają one aż systemowy charakter.

Bez dyskusyjność przyjmowania i wcielania w życie jest postulatem ideologii o charakterze totalitarnym, nie można jednak tego sposobu traktowania ideologii uważać za należący do jej cech koniecznych. Jak wiadomo, nawet ideologia komunizmu miała w różnych okresach krytyków, „poprawiaczy”, tzw. rewizjonistów, rekrutujących się z szeregów jej zwolenników.

Jedynie w słowniku Zgólkowej pojawia się w definicji ideologii pojęcie wartości, bardzo podstawowe dla wszelkich ideologii, zawsze na pewnych wartościach opartych. Mogą to być wartości moralne czy też witalne, kiedy chodzi o ideologie związane z etyką, wartości poznawcze w ideologiach związanych z wychowaniem czy edukacją, wartości hedonistyczne różnego typu w ideologii współczesnej kultury popularnej – zawsze jednak wartości uznane przez daną grupę za szczególnie istotne decydują o podstawowym kształcie ideologii. Nie zawsze natomiast związek wartości z ideologią przejawia się obecnością w jej obrębie haseł i zasad postępowania, toteż one, podobnie jak inne omawiane wyżej elementy interesującego nas pojęcia, powinny być w definicjach uwzględniane, ale z modyfikatorem *zazwyczaj*.

Kolejny problem w definiowaniu stanowi podmiot ideologii i charakter jego związku z ideologią. Ideologia powstaje jako wytwór jednostkowego lub zbiorowego myślenia, zazwyczaj – jak to było widoczne we wstępnej części mego artykułu – jej pojęcie podlega jakiejś ewolucji (często także dokonującej się dzięki jakimś indywidualnościom), natomiast jej istotną cechą jest to, że jest uznawana przez jakąś grupę społeczną. Toteż wydaje się niewłaściwe występujące w niektórych naszych słownikach traktowanie grup społecznych i jednostek jako alternatywnych podmiotów ideologii. Podstawowym, definicyjnym podmiotem jest grupa społeczna, a drugoplanowym – należąca, przyłączająca się do niej czy nawet tworząca ją – jednostka. Póki jakieś poglądy są jej tylko właściwe, nie nazwiemy ich *ideologią*. Jeśli nawet pojawiają się (notowane m.in. w *Korpusie PWN*) wyrażenia typu: *ideologia Hitlera* czy też *ideologia Dmowskiego*, to wymienia się te osoby jako twórców zespołów poglądów, które nazywamy *ideologiami* od momentu ich jakiegoś rozprzestrzenienia w społeczeństwie.

Grupy, którym przypisuje się ideologie, mogą być bardzo różne, poczynając od drobnych ugrupowań o jakichś celach społecznych, także firm (np. takich jak Ikea), aż do całych narodów. Tu przykładem może być artykuł hasłowy poświęcony ideologii w *The Encyclopedia Americana* (1992), którego autor, J.P. Corbett, charakteryzuje m.in. ogólne ideologie Brytyjczyków i Amerykanów, wskazując na różniące je cechy.

Mylące wydaje mi się wymienianie obok *grup ludzi – kierunków*, a nawet *prądów politycznych, ekonomicznych* i in.⁹ *Kierunek* i *prąd* mają (m.in.) skonwencjonalizowane znaczenia *zespołów poglądów*, natomiast ewentualne ich znaczenie (metonimiczne) jako ‘grupy ludzi, którym właściwe są te poglądy’, byłoby czysto tekstowe, nieskonwencjonalizowane. Być może autorzy tych definicji mieli na myśli tylko znaczenia *kierunku* i *prądu* jako *zespołów poglądów*, ale wtedy nie należałoby ich ustawić w serii podmiotów *ideologii* (w słowniku Bańki nawet po spójniku *lub*)¹⁰.

Wątpliwości budzi włączanie bez żadnego komentarza religii do zagadnień wchodzących w skład ideologii (tak jest w słownikach Szymczaka, Zgólkowej i Dubisza). Teologowie i socjologowie religii zwracają często uwagę na różnice między ideologią i religią w jej podstawowym znaczeniu. Mówi się, że religia tylko wtórnie zajmuje się problematyką społeczną, że jej prymarne zainteresowanie dotyczy relacji między człowiekiem (osobą) a Bogiem. Jako osobna sprawa są traktowane różne tendencje do ideologizacji religii dostrzegane na przestrzeni dziejów¹¹.

Problemem pomijanym w opisach leksykograficznych we wszystkich omawianych leksykonach, poza *Innym słownikiem* Bańki, jest, jak na to wskazywałam, negatywne nacechowanie *ideologii* w wielu użyciach tego słowa. Wyraz ten był, jak wiemy, zapożyczony, utrwalany i modyfikowany znaczeniowo w języku polskim w ciągu XIX i XX w. W XX wieku do wzmocnienia jego negatywnego nacechowania przyczyniły się ideologie systemów totalitarnych: nazistowskiego i komunistycznego.

Z moich obliczeń w zakresie danych *Korpusu PWN* wynika, że mniej więcej trzy czwarte zawartych tam użyć słowa *ideologia* jest mniej lub bardziej wyraźnie nacechowanych negatywnie. W większości jest to nacechowanie określonych typów ideologii, jest jednak pewien odsetek użyć dotyczących ideologii jako takich, np.:

[...] utopie, ideologie, stereotypy, przesady, zbiorowe resentymenty – wszystko to stoi w opozycji do potocznego rozumienia racjonalizmu.

⁹ W słowniku Zgólkowej czytamy o pojęciach „właściwych jednostce lub grupie ludzi, danemu kierunkowi, prądowi politycznemu, ekonomicznemu, artystycznemu itd.?” Bańko pisze o całokształcie idei i poglądów na świat i życie charakteryzującym jakąś grupę ludzi lub kierunek polityczny, ekonomiczny, artystyczny itp.

¹⁰ Sądzę, że wtedy należałoby mówić o poglądach grup ludzkich „wyrażanych m.in. przez kierunki (i prądy) polityczne, ekonomiczne, artystyczne i in.”

¹¹ Por. dotyczące tej problematyki fragmenty haseł *ideologia* w *Encyklopedii katolickiej* oraz w encyklopedii *Britannica*. Na temat relacji między ideologią a religią wypowiadał się m.in. Jan Paweł II w encyklice *Centesimus annus*, która zawiera jego negatywny osąd ideologii jako schematyzujących rzeczywistość i narzucających swój obraz świata innym. Jednakże wydaje się, że ten osąd nie odnosi się do wszelkich ideologii, że dotyczy tylko tych totalitarnych lub po prostu prymitywnych i agresywnych. Osobiście sądzą, że religie zazwyczaj są także – choć nie tylko – ideologiami w sensie neutralnym aksjologicznie i że czasem charakteryzują je również te negatywne cechy, które przypisujemy części ideologii. Istnienie rozbieżności w ocenie relacji między religiami i ideologiami wymagałoby choćby bardzo skrótowego ich skwitowania w definicjach słownikowych sformułowaniami typu: „czasem / przez niektórych uważane za...”

Nic mnie nie obchodzą wszystkie tutejsze ideologie. Chcę przyjemnie przejść przez życie, to wszystko.

Wiara nigdy nie jest ideologią. W ideologii chodzi nie o człowieka, ale o ideę, którą należy ocalić za wszelką cenę, nawet za cenę człowieka.

Już z tych paru przykładów widać, jak różne są powody negatywnego nacechowania ideologii: w pierwszym z nich nadawca przypisuje ideologiom brak racjonalności, w trzecim – nieczułość na problemy człowieka; nadawca drugiego nie chce po prostu służyć żadnym ideom. Przyglądanie się całości użyć rzeczownika *ideologia* w *Korpusie*, a także występującego z równą z nim częstością przymiotnika *ideologiczny* pozwala stwierdzić, co najbardziej razi współczesnych Polaków w ideologiach. Są to przede wszystkim: narzucanie i despotyzm ideologii, jej „natrętność”, „agitki ideologiczne”, poza tym „rygorystyczne ramy”, ideologiczne doktrynerstwo, zamkniętość systemów ideologicznych, ich zrytualizowanie, również fanatyzm, skrajność i radykalizm ideologiczny. Polacy zauważają i negatywnie osądzają „ciemnogród ideologiczny”, „absurdy i bezpłodne dysputy ideologiczne”, a także szereg postaw i działań ludzkich, które opisują często metaforycznie, jak np. „ześlizg w ideologię”, „adoracja ideologiczna”, „wmanewrowywanie się w ideologiczny gorset”, „korzystanie z podpórek ideologicznych”, próby wykorzystywania obowiązującej ideologii jako „balonu wznoszącego się na szczyty społeczne”, płacenie „werbalnych danin” ideologii¹².

Najwięcej uwagi przyciągają wciąż jeszcze ideologie systemów totalitarnych, szczególnie negatywnie postrzegane. Nie brak jednak również użyć całkowicie neutralnych aksjologicznie, jak np.:

[...] rozumienie historii stoi często u podstaw rozmaitych ideologii.

[...] Internet stał się forum wymiany i promocji antyglobalistycznej ideologii.

[...] międzynarodowe firmy mają swoją, wyraźnie artykułowaną ideologię. Ścisłej – misję, bo takiego określenia używają oficjalnie w języku polskim np. wszystkie niezależne organizacje pozarządowe.

Wybór [możliwości regeneracyjnych lub degeneracyjnych] zależy od ludzi – ściślej od dominującej moralności, poczucia dyscypliny, więzi społecznej – a głównie od ideologii warstw oświeconych.

Negatywność w osądach ideologii to przejaw wagi emocji dla oceny ideologii. Równie istotne są emocje pozytywne, które wiążą ludzi z ideologiami. Krystyna Skarżyńska w pracy *Człowiek a polityka* (2005) zwraca uwagę na pojęcie tzw. ideologii symbolicznych rozumianych jako „schematy silnie nasycone afektem, a ubogie pod względem poznawczym, pod którymi jednostki »podpisują się«, z którymi się identyfikują”. Ideologie symboliczne, którym poświęcone są liczne prace Davi-

¹² Andrzej Bogusławski w artykule zatytułowanym *O strategii obezwładniania w dyskursie wartościującym* (1999) zwraca uwagę na manipulacyjną przydatność określeń takich jak *państwo ideologiczne*, związana z ich nieokreślonością merytoryczną, a zarazem silnie zakorzenionym uzusem negatywnego nacechowania.

da Searsa¹³ i jego współpracowników, głównie „kształtują się już w dzieciństwie w procesie socjalizacji poprzez klasyczne warunkowanie. Mechanizm ten polega na częstym łączeniu symboli ideologii, np. nazw, symboli rysunkowych czy przedmiotowych, a także potocznych etykietek z silnymi pozytywnymi lub negatywnymi bodźcami” (tamże: 87).

Pozytywną afektywnością nasiąkają jednak ideologie nie tylko na skutek oddziaływań w okresie dzieciństwa. Propaganda, często też manipulacja, mogą stanowić równie istotne czynniki emocjonalizacji sposobu przeżywania ideologii. Ale i w tym zakresie ideologie różnią się między sobą: ich podstawowe treści mogą być w mniejszym lub większym stopniu racjonalne lub też uzależnione od emocji, a sposób przekazu może opierać się bardziej na rzeczowej argumentacji bądźż na chwytach propagandowych związanych z grą na uczuciach (por. Bogusławski 1999: przypis 12).

* * *

Przeprowadzona przeze mnie analiza i krytyka słownikowych ujęć ideologii wiąże się m.in. z ogólniejszym namysłem nad tym, jak w słownikach języka ogólnego należy opisywać słowa trudne, nieostre znaczeniowo¹⁴. W tym artykule nie ma miejsca na szersze potraktowanie tego tematu. Jeśli chodzi o opis samej *ideologii*, to proponuję, aby definiować ją jako:

zespół poglądów, zazwyczaj także zasad postępowania i haseł, charakterystyczny dla jakiejś grupy społecznej, oparty na określonych wartościach, dotyczący całościowych koncepcji człowieka i/lub życia społecznego albo ich fragmentów. Ideologie często są powiązane z jakimiś kierunkami myśli politycznej, ekonomicznej, estetycznej lub in. Są one w jakiejś mierze zależne od stosunków społecznych i całości kultury, w obrębie której powstają. Różnią się między sobą stopniem racjonalności oraz mniejszym lub większym udziałem czynników emocjonalnych.

Istnieją różnice zdań co do podłoża kształtowania się ideologii, ich funkcji, relacji między ideologią i religią, a także co do powodów i zakresu negatywnego nacechowania aksjologicznego słowa *ideologia*. Zdecydowanie negatywną ocenę uzyskują ideologie o charakterze totalitarnym, w taki czy inny sposób narzucane członkom społeczeństwa.

Frazeologizm *dorabiać ideologię do czegoś* oznacza posługiwanie się niezgodnymi z prawdą usprawiedliwieniami jakiegoś zachowania, z którego chcemy się przed kimś tłumaczyć¹⁵.

Jest oczywiste, że proponowany przeze mnie opis znaczeniowy wiąże się z odejściem od strukturalnej definicji uwzględniającej (w teorii!) tylko cechy konieczne i z bliższym kognitywizmowi rozumieniem tego, co stanowi w opisach słownikowych cechy wystarczające.

¹³ Jest on m.in. współautorem podręcznika pt. *Oxford Handbook of Political Psychology* (2003).

¹⁴ Szerzej piszę na ten temat w artykule pt. *O niektórych aspektach opisu słownikowego wyrazów*, „Prace Filologiczne” 53 (2008).

¹⁵ Por. wypowiedź zanotowaną w *Korpusie PWN*: „»Chce mi się spać« oznacza ni mniej, ni więcej tylko »Chce mi się spać«. I nie dorabiam do tego żadnej ideologii, w stylu bolącej głowy albo innych nagłych dolegliwości!”. Frazeologizm ten stanowi potwierdzenie silnego związku słowa *ideologia* z wartościowaniem negatywnym.

Modyfikatory *zazwyczaj* i *często* sygnalizują w tym opisie elementy semantyczne niekonieczne, ale typowe. Zdanie mówiące o różnicach dotyczących traktowania wielu cech ideologii proponuję dołączyć do definicji, ponieważ sądzę, że słownik języka ogólnego nie może wprawdzie pełnić roli encyklopedii, natomiast nie powinien sztucznie ujednoznaczniać – powinien zdawać sprawę przynajmniej z samego istnienia ważnych różnic dotyczących sposobów rozumienia opisywanych w nim wyrazów.

Podając jedną, choć rozbudowaną definicję ideologii w języku ogólnym, idę śladem wszystkich polskich – i nie tylko polskich – opisów słownikowych. Wieloznaczność, o której pisał J.J. Wiatr (por. przypis 8), a także niektórzy autorzy haseł encyklopedycznych, dotyczy języka specjalistycznego: autorzy opracowań naukowych starają się często podawać zawężone, ale precyzyjne definicje *ideologii*, przy czym niejednokrotnie są to raczej definicje projektujące, a nie opisowe.

Literatura

- Bauman, Z. (1998): *Ideologia*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa.
- Biernat, T. (1989): *Mit polityczny*, Warszawa.
- Bogusławski, A. (1999): *O strategii obezwładniania w dyskursie wartościującym*, [w:] J. Adamowski, S. Niebrzegowska (red.): *W zwierciadle języka i kultury*, Lublin.
- Puzynina, J. (2001): *Leksyka społeczno-polityczna w opisie słownikowym*, [w:] J. Puzynina, T. Dobrzyńska (red.): *Nie bez znaczenia*, Białystok.
- Puzynina, J. (2008): *O niektórych aspektach opisu słownikowego wyrazów*, „Prace Filologiczne”, t. 53.
- Skarżyńska, K. (2005): *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa.
- Śpiewak, P. (1991): *Ideologie i obywatele*, Warszawa.
- Wiatr, J.J. (1966): *Czy zmierzch ideologii? Problemy polityki i ideologii w świecie współczesnym*, Warszawa.

Encyklopedie i słowniki

- Antoszewski, A., Herbut, R. (1996): *Leksykon politologii*, Wrocław.
- Bańko, M. (red.) (2000): *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. 1, Warszawa.
- Britannica. Edycja polska*, t. 17, Poznań (2000).
- Doroszewski, W. (red.) (1961): *Słownik języka polskiego*, t. 3, Warszawa.
- Dubisz, S. (red.) (2003): *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- Dunaj, B. (red.) (1996): *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Encyklopedia katolicka*, St. Wielgus i in. (red.) (1997), t. 7, Lublin.
- Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa (1998).
- Encyclopédie française*, vol. 10, Paris (1974).
- Encyklopedia powszechna*, t. 12, Warszawa (1863).
- Karpiński, J. (1988): *Polska, komunizm, opozycja. Słownik*, Warszawa.
- Król, M. (1988): *Słownik demokracji*, Kraków.
- Le Grand Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, 2. édition, vol. 5, Paris (1985).
- Markowski, A., Pawelec, R. (red.) (2001): *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa.

Nowa encyklopedia powszechna PWN, t. 3, Warszawa (1995).

[*Słownik wileński*.:] Zdanowicz, A., Szyszka, M.B., Filipowicz, J. (red.) (1861): *Słownik języka polskiego*, t. 1, Wilno.

[*Słownik warszawski*.:] Zdanowicz, A., Szyszka, M.B., Filipowicz, J. (red.) (1902): *Słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa.

Szymczak, M. (red.) (1995): *Słownik języka polskiego PWN*, t. 1, Warszawa.

The Encyclopedia Americana. International Edition, vol. 14, Danbury (1992).

The Oxford English Dictionary, 2nd edition, vol. 7, Oxford (1989).

Zgółkowa, H. (red.) (1998): *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 14, Poznań.